

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА, ДОСВІД І ПРАКТИКА

УДК 908/378 (477)

Ігор Козюра
(м. Полтава)

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Розкрито фактори, які зумовили розвиток науки і освіти на Полтавщині в другій половині ХVІІІ ст., співпрацю українських вчених науковців і просвітників з їх колегами із країн Центральної та Східної Європи. В Добу Козаччини Полтавщина зростила цілу плеяду вчених-краян, вихованців Києво-Могилянської академії, які продовжували навчатися за кордоном, усвідомлюючи, що нові знання необхідні для застосування в науковій і просвітницькій діяльності, творення вітчизняної освіти за кращими європейськими зразками. Показані позитивні результати «шкільної реформи» Лубенського полковника Івана Кулябки та причини втрати Полтавиною реального шансу відкриття першого університету на Лівобережній Україні. Наведені приклади сучасної співпраці освітян Полтавщини з європейськими колегами як продовження традицій, започатковані в ХVІІІ ст.

Ключові слова: освітянські традиції, Полтавщина, шкільна реформа Івана Кулябки, Центральна та Східна Європа, Києво-Могилянська академія, Григорій Сковорода, Іриней Фальковський, Андрій Італинський, Євген Гребінка, університетський центр, «Полтавіка».

Полтавщина – край з багатьма освітянськими здобутками і традиціями, які сягають своїми коренями в глибину вітчизняної історії. Проілюструємо це на конкретних прикладах другої половини ХVІІІ століття.

Саме тоді гетьман Кирило Розумовський дав розпорядження поширити на всі 10 полків Гетьманщини досвід схваленої ним «шкільної реформи» Лубенського полковника Івана Кулябки – першу в Україні спробу запровадити обов'язкову початкову освіту дітей старшини та заможних козаків.

У 1758–1760-х роках у полку було здійснено перепис козацьких хлопчиків віком від 12 до 15 років. «Способнейшие к науке» були віддані в парафіяльні школи, або ж навчалися грамоті при сотенних і полкових канцеляріях (від 13 сотень було відібрано 1300 хлопчиків), а тих, хто не мав здібностей до навчання та переростків було вирішено планомірно навчити військовій справі. Як наслідок, за два роки в 172 школах Лубенського полку грамоті навчилося 1624 козацьких хлопчиків [1, с. 38-39].

Шкільна реформа І. Кулябки не була випадковою. Він добре знав ціну знанням. Рідний брат полковника Семен, закінчивши Київську Академію, незабаром став її ректором, потім – петербурзьким архієпископом. Троє старших синів полковника навчалися за кордоном у Віттенберзі, троє молодших було студентами Київської Академії.

Серед багатьох факторів, які зумовили бурхливий розвиток науки і освіти на Полтавщині в другій половині XVIII століття, вагоме місце посідав початок дієвої і творчої співпраці українських вчених науковців і просвітників з їх колегами із країн Центральної та Східної Європи.

Їм було з кого брати приклад. Адже першим слов'янином, який закінчив медичний факультет Болонського університету, ще наприкінці XV століття, став теж наш земляк, князь Михайло Глинський (1470–1536) [2, с. 4]. А українські студенти-ваганти здавна мусили самотужки торувати шлях у Європу до західних університетів задля поповнення знань з філософії, природничих наук, медицини. Як свідчить рукопис, що зберігається у фондах Київської академічної бібліотеки: «Кепсько одягнені, голодні, але веселі студенти з Могилянки відзначалися нестримною жадобою знань, енергійним прагненням освіти і задля для науки не зупинялися перед жодною небезпекою: з країни й уже такої, що ввійшла до складу Московської держави, яка суворо оберігала свою віру, вони вирушали до Польщі, до Парижа, до Венеції, до Риму, ставали уніатами, навіть католиками, лишень би отримати доступ до джерел знання «віночок на голову і перстень на руку». А потім, здійснити свою потаємну мрію, покірно поверталися на батьківщину... й посідали скромні місця викладачів у тій самій Могилянській колегії, де були учнями» [3, с. 4].

В Добу Козаччини Полтавщина зростила цілу плеяду вчених-краян, вихованців Києво-Могилянської академії, які продовжували навчатися за кордоном, чудово усвідомлюючи що нові, ґрунтовні, сучасні знання необхідні для того, щоб принести їх у рідну Україну і застосувати в науковій і просвітницькій діяльності на благо свого народу, муруючи національну освіту за кращими європейськими зразками. Імена одних з них добре відомі: Григорій Сковорода, Йоасаф Горленко, Григорій Полетика, інших – Сильвестр Кулябка, Матвій Значко-Яворський, Лука Яценко – незаслужено призабуті, а деяких (Андрій Італинський, Іриней Фальковський, Нестор Максимович), на жаль, так і залишилися маловідомими для нащадків [4, с. 77-81]. Всі вони, свого часу, були добре відомі не лише в Україні і Росії, а й у Європі. Адже саме вони відкрили Європу для України і Україну для Європи!

Не будемо дуже акцентувати увагу на європейських студіях сина чорнуського козака Григорія Сковороди, який став мислителем світового рівня. Хоча вони, певною мірою, ще й сьогодні залишаються

«білою плямою» життєпису «першого розуму нашого». Лицар словацької україністики Микола Неврлий твердо переконаний, що саме «Сковорода перший зорієнтував Україну на Захід, не даремно ж його туди так вабило». А переважна більшість вітчизняних і європейських вчених-сковородинознавців вважають, що в пошуках знань вчений побував в Угорщині, Чехії, Словаччині, Німеччині та Італії. Обмежимося лише відповіддю на запитання: «Що ж дало перебування за кордоном Г. Сковороді?» даною академіком Дмитром Багалієм у його праці «Український мандрівний філософ Григорій Сковорода»: «Що дало перебування за кордоном Г. Сковороді? Закордонні враження та наукові знання, зачерпнуті з першоджерела, цебто дійсно те, чого не могла дати йому наука в рідному краї, наука Київський академії, і те, що він читав про джерела цього знання у Феофана Прокоповича, що проходило крізь призму інших учителів Академії, що побували за кордоном чи сприйняли собі теорії закордонних вчених, він узяв тепер сам, безпосередньо, без тієї цензури, що крізь неї не доходили вони до учнів через поступовіших навіть вчителів Академії. Особливу увагу для Г. Сковороди мало засвоєння західноєвропейської науки в галузі філософії та богослов'я, німецької філософської думки в її великих представниках і протестантського богослов'я, які виходили зі свого першоджерела – Біблії, що потім стала й для Сковороди останнім джерелом його філософії про Бога, світ та людину. Там же, крім вчених людей, він знаходив і книжки, що не міг ознайомитися з ними в себе в рідному краї» [5, с. 18-19].

Більш детально зупинимося на долях деяких менш відомих вчених, які принесли світло європейських знань в Україну, чи, залишившись жити і працювати за кордоном, своїм науковим і освітянським доробком прославили свою Батьківщину на весь світ, постійно підтримуючи її.

Уродженця Пирятинщини Іриней Фальковського (1762–1823) – українського вченого-енциклопедиста, просвітника, ректора Києво-Могилянської академії, єпископа Чигиринського, Смоленського і Дорогобузького сучасники вважали «найобдарованішим серед усіх відомих в Російській імперії вчених кінця XVIII – початку XIX сторіч», «найдорожчим надбанням Києво-Могилянської Академії». Здобувши ґрунтовні фундаментальні знання в Токаї, Пресбурзі (Братиславі), Відні, Буді, Пешті, він повернувся до Києва, відмовившись від спокусливої посади писаря в російському посольстві у Відні (відмову мотивував прагненням стати викладачем в Україні). Протягом двадцяти одного року І. Фальковський викладав у Могилянці: алгебру, геометрію, астрономію, архітектуру, змішану математику, гідравліку оптику, а також історію, географію, поезію, німецьку мову, філософію й теологію. А потім, ставши ректором Академії з властивими йому енергією та ентузіазмом він робив усе від нього залежне щоб «підняти

рівень академічної освіти, привести процес викладання до єдиної стрункої системи, посилити виховну роботу в навчальному закладі й піднести його на новий якісний рівень». Свої труди Іриней оцінював скромно: «Дорогій вітчизні моїй потрібні знання, які є завжди любив». Видатний мислитель і вчений полишив по собі 1,3 тис. творів. У бібліотеці Академії залишилось на збереження 92 (!) томи рукописів вченого. Важко навіть уявити собі, що звичайна смертна людина змогла стільки створити! Але це – незаперечний історичний факт [6, с. 233-238].

Вагомим був внесок у вітчизняну науку освіту і інших вчених-полтавців які після навчання за кордоном повернулися в Україну: лубенця Сильвестра Кулябки та його двоюрідного брата Лаврентія Горки, уродженця Решетилівки Арсенія Могилянського і Марка Мілевського з Пирятина та багатьох інших [7, с. 24].

По-іншому склалася доля сина простого священика з Лубенщини Андрія Італінського (1743–1827). Після навчання в Києво-Могилянській академії він студіював медицину в Единбурзькому університеті, став там доктором медицини, цікавився філософією, філологією, історією та археологією. Тривалий час був російським посланником у Неаполі і Римі. Його обрали членом Російської академії наук і почесним членом Римської академії. Та не забував він і про Україну, щедро жертвуючи частку своїх заощаджень на закордонні відрядження студентам-могилянцям, які бажали вдосконалити свої знання з математики та фізики [4, с. 80]

Не злічити «кмітливіх малоросів» з Полтавщини, які стали окрасою і гордістю російської науки (досить назвати хоча б прізвища Дмитра Трошинського – козацького сина з-під Полтави, чи уродженця села Веприк Гадяцького полку Нестора Максимовича). І всі вони, в міру своїх сил і можливостей, допомагали давньоукраїнським професорам і студентам. Будучи практично насильно вилучені з України російською владою, не забували «чийх батьків вони діти». Це добре пам'ятали вчені-українці і у далеких світах (козацький син Лука Яценко з Мачух) та ін. [7, с. 266-267].

У XVIII ст. за зразком Київської академії на Полтавщині були засновані дві середні школи; колегіум у Переяславі (відкритий 1738 р.) та слов'янська семінарія в Полтаві (заснована 1778 р.). До роботи в них було залучено низку викладачів, які здобули освіту за кордоном, у тому числі і Г. Сковорода. У Миргороді в цей час діяла полкова школа, яка підпорядковувалася Генеральній військовій канцелярії [9, с. 74-75].

Наприкінці століття Полтавщина втратила реальний шанс відкриття на своїх теренах першого університету на Лівобережній Україні. На право стати університетським містом, поряд з Києвом, Харковом, Новгород-Сіверським і Черніговом претендували і древні Лубни. При цьому вони мали незаперечну перевагу, адже в той час у

Європі університетськими центрами ставали, як правило, тихі, невеликі і затишні містечка, розташовані в центрі країни, з давніми освітянськими традиціями, зручні для інтелектуальної діяльності (наприклад, Оксфорд, Кембридж). Лубни розташовані в серці України, вважалися серед української старшини «священним містом» з давніми освітянськими традиціями, ідеально підходили на роль університетського містечка. Але не склалося...

По-перше, тому, що недалекоглядна містечкова влада, місцеві поміщики і купці відмовилися виділити землю під створення навчального закладу і зібрати для цього хоча б частину необхідних коштів. По-друге, тому що в місті просто не знайшлося людини масштабу слобожанського просвітника Василя Каразіна, який ціною надзвичайних зусиль, зібравши як добровільні пожертвування з харківських інтелектуальної еліти 612 тис. карбованців, зумів добитися в Олександра I дозволу на відкриття університету в Харкові.

Єдиною втіхою для лубенців і полтавців міг служити хіба що той факт, що переважна більшість харківських меценатів і благодійників, на кошти яких було відкрито навчальний заклад, були близькими друзями або ж вихованцями їх земляка філософа Григорія Сковороди [8, с. 45].

Естафету освітньо-просвітницької діяльності, з урахуванням кращого європейського досвіду, на рубежі XVIII і XIX століть підхопили і класики української літератури – уродженці Полтави Іван Котляревський і уродженець хутора Убіжище Пирятинського повіту Євген Гребінка.

Автор безсмертної «Енеїди» на протязі багатьох років очолював будинок виховання дітей бідних дворян у Полтаві і зарекомендував себе як талановитий педагог-новатор. Він дбав не лише про якісне навчання і виховання учнів, а й турбувався про їх подальше влаштування у житті залежно від здібностей. А «першоцвіт українського відродження» Євген Гребінка домігся відкриття власним коштом у селі Рудка першого приходського училища для селянських дітей в Лубенському повіті. Він підібрав для навчального закладу і учителя І. Сиротенка, якого утримував до своєї смерті [3, с. 8-19].

Традиції творчої співпраці освітян Полтавщини з колегами і науковцями країн Центральної і Східної Європи, започатковані ще в XVIII ст., успішно витримали випробування часом. На початку XXI ст., у вже незалежній Україні, вони живуть і ефективно діють, збагачуючи педагогічну науку і практику. Підтвердженням цього можуть бути успішно реалізований у Полтавській області у 2007–2009 рр. українсько-нідерландський проект «Громадські платформи освітніх реформ в Україні», участь освітян Полтавщини в реалізації українсько-словацькою проекту «Європа в школі – 2», україно-фінського зі створення школи майбутнього в 2014–2016 рр. [10, с. 14-27;

11, с. 56-59; 12, с. 64-65]. Тісна співпраця пов'язує науковців і освітян Полтавщини з їх колегами з Польщі, Болгарії, Німеччини, Білорусі, інших країн Центральної і Східної Європи.

Окремо слід сказати про роботу науковців і освітян області, в рамках масштабного проекту зі створення 12-томної «Енциклопедії Полтавщини» («Полтавіки»), з підготовки і видання окремого тому «Освіта і наука» (т. VI), що містить статті з історії розвитку освіти кожного із п'яти міст і 25 районів Полтавщини, про кращих педагогів і вчених регіону з другої половини XVIII ст. до наших днів. До участі в реалізації цього проекту залучено в 2016–2017 рр. кількасот науковців, педагогів-практиків, краєзнавців, дослідників історії рідного краю. Добре спланована і організована інституційна взаємодія (Департамент освіти і науки Полтавської облдержадміністрації, Науково-редакційний підрозділ – центр дослідження історії Полтавщини, Полтавський інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського) дасть змогу розповісти сучасниками і нащадками про тих, хто вслід за Г. Сковородою ніс і несе «світло знань» у широкі маси.

Джерела та література

1. Ванцак Б. С., Козюра В. М. Рідний край. Лубни: Вид-во Лубни, 1993. 104 с.
2. Вишнеvsька О., Замула О. Михайло Глинський. *Лубенищина*. 2016. 19 листоп. С. 4.
3. Козюра І., Козюра В. Незабутні (Григорій Сковорода, Євген Гребінка, Тарас Шевченко). Лубни: Інтер Парк, 2014. 52 с.
4. Козюра І. В., Козюра В. М. Історичної силуети. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. 320 с.
5. Козюра І. В., Козюра В. М. Їх пам'ятає рідний край. Лубни: Інтер Парк, 2015. 72 с.
6. Козюра І. В., Козюра В. М. Історія крізь долі (Абетка славетних краян). 2016. 271 с.
7. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: Абрис, 1994. 288 с.
8. Козюра І. В., Козюра В. М. Краєзнавчі мініатюри. Лубни: Інтер Парк, 2016. 104 с.
9. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Полтавська область; за заг. ред. В. О. Пашенка, М. І. Степаненка, Б. В. Годя. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2008. 476 с.
10. Касьянов Г. В. Школа успіху: Уроки проекту «Громадські платформи освітньої реформи в Україні», 2007–2009 / Георгій Касьянов та ін. Київ: Шк. світ, 2011. 64 с.
11. Гавриш Р. Л. Європейські перспективи української школи: словацький досвід. *Постметодика*. 2015. № 1 (120). С. 56–59.
12. Телюк О. Уроки без дзвінків: особливості навчання у фінських школах. *Постметодика*. 2015. № 2 (121). С. 64–65.